

In manual da rumantsch per noss temp

Il tractat remartgabel d'ina romanista grischuna

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **«Ina publicaziun essenziala davart il romantsch». Uschia entitulava pader Ambros Widmer ina recensiu¹⁾ publicada en la «Gasetta Romantscha» dals 2 d'avust 1988. Quest laud vala era per in manual tudestg gist cumpari²⁾, ovra da prof. Ricarda Liver (Universitad da Berna). Lez cudesch da 191 paginas resumescha en maniera sistematica 126 onns da retoromanistica, dapi ils memorabels «Saggi ladini» (1873) da Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), e trenta onns da perscrutaziuns da l'autura, dapi sias publicaziuns davart in document rumantsch dal temp caroling ed ils texts puters e valladers dal 16avel tschientaner (1969). Il manual concluda cun ina bibliografia detagliada (pp. 181–191). Dunna Ricarda ha scrit «cunzunt per students da romanistica e linguists ch'enconuschan meglier auters chomps neolatin, dentant era per in public da mintga derivanza che tschertga ina via tar in studi pli profund dal rumantsch» (p. 13). Ses cudesch arriva ad ura, cura ch'ins sto elavurar la materia da la matura bilingua. Tgi ch'instruescha rumantsch per maturands e per la magistraglia da damaun dess perquai duvrar lezza ovra en sias classas. Empè da register pussibilitescha in cuntegn detaglià (pp. 6–10) da la consultar.**

Ragischs spiertalas dals emprims scripturs

La part istorica mussa la profunda familiaritad da l'autura cun las perdittas scrittas medievalas dal rumantsch ed ils emprims duatschient onns da litteratura: «La fluriziun andetga da la litteratura engiadinaisa en il 16avel tschientaner ha senza dubi ragischs pli veglias. Decisivs eran segir la conscienza politica nova, l'umanissem e la reformaziun. Ins n'astga però betg ma-

negiar che lezs auturs hajan stgaffi lur ovras or dal vid (...). Bifrun, Chiampel ed auters scripturs religius revegnivan savens ad isanzas dal linguatg sacral. Georges Darms punctuescha cun raschun ch'ins n'avess uschiglio betg pudì discutir dumondas da cardientscha 1537 a Susch en maniera uschè manidla, subtila e docta, sco cha Chiampel rapporta (...). Ils spirituals engiadinais disponevan senza dubi d'instruments linguistics adattads (...). Il vast public indigen che tadlava cun mirveglias la disputaziun publica stueva esser familiarisà cun quel linguatg sacral. L'Engiadina da lezza giada sa distingueva pia cun sia vivacitad spiertala» (p. 102). Ricarda Liver menziuna anc «il nivel d'instrucziun aut da l'elita spiertala engiadinaisa» (p. 113). Or dal 17avel tschientaner sursilvan citesch'la la versiun dal psalm 31 («Schizunt sch'il mund fuss plain da Spagnols e demunis ch'ans lessan stranglar ...», p. 123) tras Steffan Gabriel (1570–1638) encunter il retg spagnol, lura duas strofas epicas da ses figl Luci (1597–1663) e bels vers barocs da la «Consolaziun» (p. 123):

*Las larmas caudas bognan,
Las strolas las cumpognan,
Schendreschen, fritgeschen,
Frestgenten, creschenten,
Caliran, madiran
In fiug merviglius.*

La personalitad dal rumantsch

Davart ils linguatgs neolatin punctuescha l'autura: «Ins na po snegar ch'ils dialects rumantschs fan part da la Galloromania pervi da lur tratgs specifics essenzials. Els na sa distinguon fundamentalmain da las tschanchas galloromanas d'Italia. Il rumantsch resulta plitost d'in svilup spezial aifer la Galloromania (...); sias novaziuns linguisticas derivan d'in agen svilup, different da quel en Lum-

bardia» (p. 165). Galloromans en Italia èn emiglian, liguric, lumbard e piemontais; en quest davos datti gia in linguatg normà da scrittira. Sco exempel pon ins menziunar la crudada dals vocals finals nunaccentuads dal latin danor «-a», pia tar «chaud», sco en piemontais «càud», en fatscha al talian «caldo». Gist la differenza tranter «càud» (piemontais) e «chaud» (rumantsch) mussa però «in svilup spezial» en Rezia, perquai ch'ins di «tgaud» da Müstair enfin a Trin sco er enten Medel e Tujetsch. Autras atgnadads rumantschas ch'ins na tracta uschè savens èn descrittas detagliadmain en il manual; quai è in dals gronds merits da lezza publicaziun remartgabla. L'autura deditgescha las pp. 159–163 a l'inversiun dals pronoms persunals subjects en vallader, puter e surmiran, la quala vala er en rumantsch grischun («ha'l», «savainsa»). Il collectiv («la crappa», «la maila») vegn descrit sco «limità a (...) nums da parts dal corp, furmas da terrain, plantas, materias naturalas sco crappa e laina» (p. 132). Puspè pli «famousas» èn las atgnadads dal vocabulari en confrunt cun il galloroman al sid da las Alps. «Alv», «avunda», «barmier», «baselgia» (grec), «bragir», «caluster», «cotschen», «maisa», «mellen», «stgarnuz», «Tschuncaisma», «urar» e «zain» èn per piemontais «bianch» (german), «assè», «bonànima», «cesa» (grec), «pioré», «sacrista», «ross», «tàula», «giàun», «scartòcc», «Pentecòste» (grec), «preghé» e «ciòca». Dunna Ricarda metta cun raschun en dumonda la derivanza «tirolaisa» attribuida a «stgarnuz» dal «Handwörterbuch des Rätoromanischen»: «Lez pled datti en tut il Grischun rumantsch, da Tujetsch enfin a Müstair» (p. 62).

La varietad dals idioms

In auter grond merit dal manual è ch'el

caracterisescha manidlamain mintgin dals tschintg idioms rumantschs, sa basond sin texts en prosa da noss tschientaner (pp. 45–66). Igl è istorgias spiertusas da Cla Biert (1920–1981), Reto Caratsch (1901–1978), Gion Deplazes (*1918), Curo Mani (1918–1997) e Margarita Uffer-Gangale (*1921). Las pp. 127–155 descrivan plinavant en detagl il sursilvan, sa basond pliras giadas sin la grammatica da Spescha³⁾ cun «ses exempels abundants e zunt bainvegents» (p. 34). Igl è in daletg d'emprender ad enconuscher la gradaziun tranter «cuflada», «cufla», «cuflergnada», «cuflernem», «cuflem», «bischada», «brisclada», «brischem», «bischa» e «bischem» (p. 152). In paragraf spezial dal manual (pp. 158–159) è anc deditgà al diever puter e vallader da la preposiziun «a (d)» avant l'object direct (accusativ: «Eu vez a Peider»). Quatter paginas (68–72) preschentan il rumantsch grischun, punctuond «la tenuta pragmatica da Heinrich Schmid, or dal quità per l'acceptanza la pli vasta pussaivla» (p. 71).

In'atgnadad da Surmeir e Sutselva

Il manual merita pia da vegnir acquistà, legì e duvrà da tgi che lavura cun il rumantsch, uschè ch'ins stoppia prest elavurar ina segunda ediziun. Lura fussi da curreger quest pitschen sbagl da distracziun: «Ins dovra il possessiv senza artitgel en tut il Grischun rumantsch, pia sco per franzos» (p. 62). Lezza tesa constat per sursilvan, puter e vallader. En Surmeir perencunter vala la regla: «Igl pronom possessiv prentenda igl artitgel! An posiziun predicativa stat el sainza artitgel»⁴⁾. Er il sursilvan po duvrar l'artitgel cun il possessiv, sco en il text da Mani cità en il manual: «Quels plets curdavan sco fridas giopigl mieus tgieu» (p. 53; senza artitgel tunassi: «... giopar mieus tgieu»). Mani sez, sco autur dal «Pledari sutsil-

van», ha scrit ils 17 da zercladur 1994 en ina brev a l'autur da questa recensiu: «Agl rum[antsch] da Schonsgiainsa 'la mi' tgea, igl meas clavo (...), igl meas frars, las mias soras'.»

Ina lecziun da prudientscha

Cun menziunar tuts merits da lez cudesch na vegniss ins tuttina mai a fin. Qua anc in detagl instructiv. L'autura rapporta l'opiniun d'in istoricher d'oz davart la latinisaziun da la Rezia: «En il Grischun na datti craps da miglia e bunmain nagina inscripziun [or dal temp roman] (...). El manegia perquai che lez pajais saja vegnì romanisà profundmain [pir] en il sisavel tschientaner, cura che la Rezia era politicamain ed economicamain autonoma» (p. 74, n. 4), pia suenter la fin da l'Imperi roman dal vest. Tenor questa remartga turnass ins la finala tar l'idea dals onns trenta, cura che gia il medievist tirolais Richard Heuberger (1884–1968) supponeva ina romanisaziun fitg tardiva, «pir perquai che fugitivs neolatin affluivan si dal plaun da la Rhaetia secunda sut la pressiun germana, entant che la baselgia exercitava sia influenza»⁵⁾. En ils onns otganta cartev'ins en ina penetraziun pli profunda da la cultura imperiala romana en Rezia. La remartga da Ricarda Liver admonescha a la prudientscha areguard lez temp. Pia prendai e legiai!

- 1) Da: Karl Peter Linder, *Grammatische Untersuchungen zur Charakteristik des Rätoromanischen in Graubünden*. Tübingen (Gunter Narr) 1987.
- 2) Ricarda Liver, *Rätoromanisch. Eine Einführung in das Bündnerromanische*. Tübingen (Gunter Narr) 1999. ISBN 3-8233-4973-2.
- 3) Arnold Spescha, *Grammatica sursilvana*. Cuira (Chasa editura chantunala per meds d'instrucziun) 1989.
- 4) Normas surmiranas. Cuira 1987 (Chasa editura chantunala per meds d'instrucziun) 1987, p. 119 § 243.
- 5) Cità en: Hercli Bertogg, *Evangelische Verkündigung auf rätoromanischem Boden*. Cuira (Bischofberger) 1940, p. 34, n. 28.